२०

247sk20

अज्ञानम्

प्रस्तावना

बृहदारण्यकोपनिषदि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः"(४-५-६) इति श्रूयते। आत्मविषयकं श्रवणं, मननं, निदिध्यासनं च कर्तव्यम् इति तस्य वाक्यस्य अर्थः। श्रवणमनननिदिध्यासनानि आत्मज्ञानलाभाय साधनानि भवन्ति। इदं श्रवणादिकम् आत्मज्ञानम् उद्दिश्य एव क्रियते। एवमेव "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" (छा.उ.८।७।१) इत्यादिवेदान्तवाक्येषु आत्मज्ञानम् उद्दिश्य श्रवणादिकम् उपदिश्यते। श्रवणादिभिः साधनैः अज्ञानस्य निवृत्तिः जायते, तेन स्वप्रकाशं नित्यम् आत्मस्वरूपं स्वस्वरूपेण भासते। अतः आत्मज्ञानम् इत्यस्य वस्तुतः अर्थो भवति - अज्ञाननिवृत्तिरेव। यथा मेघेन आच्छादितः सूर्यः स्वप्रकाशः अपि अस्माकं स्पष्टतया न भासते, मेघे अपसारिते स्वरूपेण प्रतिभाति। तथैव स्वप्रकाशः अपि आत्मा मेघरूपाज्ञानवशात् अस्माकं गोचरः न भवति। तस्मात् आत्मस्वरूपज्ञानाय अज्ञानस्य आच्छादनम् अपसारणीयम्। तस्माद् किं तावद् अज्ञानं, किं वा तस्य स्वरूपमित्यादयः विषयाः आत्मतत्त्वज्ञानाय नितराम् ज्ञातव्याः।

उद्देश्यानि

भवान् इमं पाठं पठित्वा अधोनिर्दिष्टान् पाठविषयान् अवगच्छेत्।

- अज्ञानस्य स्वरूपम् लक्षणम् च।
- अज्ञानलक्षणे प्रयुक्तानां पदानाम् अर्थविवरणम्।
- अज्ञाननिरूपणाय प्रमाणानाम् उपयोगः।
- प्रत्यक्षप्रमाणेन अज्ञाननिरूपणम्।
- श्रुतिप्रमाणेन अज्ञाननिरूपणम्।
- अज्ञानस्य शक्तिद्वयम्।

२०.१ अज्ञानस्य लक्षणम्

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः। (गीता) इति गीतावचनाद् ज्ञायते यत् ज्ञानम् अज्ञानेन आवृतम् अस्ति। न केवलं तावद्। ज्ञानस्य आवरणकारणात् अज्ञानवशात् जन्तुः प्राणी मुह्यति, मोहग्रस्तो भवति, विवेकहीनो भवति, श्रेयःप्रेयसोः पार्थक्यं नावगच्छति। अतः निषिद्धे काम्ये वा कर्मणि प्रवर्तते। तेन तस्य कर्मणः फलोदयो भवति। फलभोगाय पुनः पुनः जन्म ग्रहीतव्यम् आपतति इति क्रमेण

संसरति जीवः। अतः संसारी इति कथ्यते। अज्ञानम् आत्मनः शुद्धज्ञानस्वभावम् आवृणोति इति अधीतम्। एतेन ज्ञायते वेदान्तदर्शने अज्ञानमेव बन्धकारणम् इति। अतः साधकः मोक्षार्थम् अज्ञानरूपं बन्धं निवर्तयेत्। तदर्थं किम् अज्ञानमिति ज्ञातव्यम्। लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः इति नैयायिकसमवाये अस्ति प्रसिद्धिः। तस्मात् अज्ञानस्य लक्षणं किम्, तत् आत्मानं कथं बध्नाति - इत्यादयः विषयाः ज्ञातव्याः। अज्ञानस्य लक्षणं निगदितं वेदान्तसारकारेण सदानन्दयोगीन्द्रेण – **"अज्ञानं तु सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति"** इति। लक्षणे प्रोक्तानां सर्वेषां पदानाम् अर्थविस्तरः क्रियते।

२०.१.१ अज्ञानस्य त्रिगुणात्मकत्वम्।

जगतः उपादानकारणम् हि अज्ञानम्। तत् त्रिगुणात्मकम् इति सांख्याः योगिनः वेदान्तिनश्च मन्यन्ते। त्रयाणां गुणानां समाहारः त्रिगुणं, त्रिगुणमेव आत्मा स्वरूपं यस्य तत् त्रिगुणात्मकमिति विग्रहः।

सत्वं रजः तमश्चेति त्रयः गुणाः। जगतः उपादानकारणम् अज्ञानं त्रिगुणात्मकम् इत्यत्र वेदः स्वयं प्रमाणम्। तथाह्याम्नायते श्वेताश्वतरोपनिषदि -

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः।।(श्वे.उ.४/५)

इह "लोहितकृष्णशुक्लशब्देन"सत्त्वादिगुणत्रयमेव अभिधीयते। मायाकार्याणां त्रिगुणात्मकत्वं बोध्यते इह "सरूपाः" इति पदेन। अन्यत्रापि यथा–**"दैवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्"** इति।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते।। इति। (गीता ७/१४)

एवञ्च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमिदमज्ञानं सर्वमिदं जगत् नियमयति। इयं प्रकृतिर्हि त्रिगुणात्मिका। तथाहि -

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्।। इति। (गीता.१४/५)

सत्त्वगुणस्य लक्षणम्-

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ।। इति। (गीता १४/६)

सोपाधिकं वैषयिकं सुखं वा वृत्त्यात्मकमनित्यं ज्ञानं वा सत्त्वगुणस्य विषयः। इच्छादिविषयधर्मं विषयिणि चिदात्मनि आपादयति। विषयधर्मं विषयिणि आरोप्य व्यवहरति अहं सुखी इत्यादि। तत्र भाष्यं यथा-"सुखी अहम् इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि संश्लेषापादनं मृषा एव सुखे सञ्जनम् इति। सा एषा अविद्या। ...अविद्यया एव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषयि-अविवेकलक्षणया अस्वात्मभूते सुखे सञ्जयतीव सक्तमिव करोति असुखिनं सुखिनमिव" इति।

रजोगुणस्य लक्षणम्-

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्।। इति। (गीता.१४/७)

तृष्णा अप्राप्ताभिलाषः, आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः इति।

तमोगुणस्य लक्षणम्-

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत।। इति। (गीता.१४/८)

गुणानां कार्यम्-

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च।। इति। (गीता.१४/१७)

२०.१.२ अज्ञानस्य अनिर्वचनीयत्वम्।

निर्वचनम् इत्यस्यार्थो हि शब्देन प्रकाशनम्। यथा कम्बुग्रीवादिमतः जलाहरणपात्रस्य निर्वचनम् किम्। घटः इति। अर्थात् घटशब्देन तत् पात्रम् अभिधीयते। घटः इति पदम्। तादृशम् पात्रम् अर्थः। अतः तादृशपात्रस्य निर्वचनम् अस्ति। अतः पात्रं निर्वचनीयम् अस्ति। अस्माकं व्यवहारे यानि पदानि सन्ति, शास्त्रेषु वा शास्त्रकारैः पारिभाषिकपदानि पुरस्कृतानि स्युः। तथाविधेन केनचित् शब्देन कस्यापि अर्थस्य प्रकटनम् एव निर्वचनम्। यदा कोऽपि अर्थः/ वस्तु अनिर्वचनीम् अस्ति इति कथ्यते तदा तस्यार्थो हि यद् तस्य अर्थस्य प्रकटनाय पदं नास्ति। केनापि प्रसिद्धपदेन अथवा प्रसिद्धार्थे यानि पदानि प्रयुज्यन्ते तादृशेन पदेन अभिधानं / व्यपदेशः न भवति। यथा मानवेषु काचिद् व्यक्तिः पुरुषः इति निर्वक्तुं शक्यम्। काचिद् व्यक्तिः स्त्री इति निर्वक्तुं शक्यम्। परन्तु या व्यक्तिः न पुरुषः न वा स्त्री, तस्याः निर्वचनम् कथम् कर्तव्यम्। पुरुषपदेन तस्याः निरूपणं / निर्वचनम् न सम्भवति। स्त्रीपदेन निरूपणं न सम्भवति। अतः स्त्रीपुरुषपदाभ्याम् अनिर्वचनीया / अव्यपदेश्या / अनभिधेया सा व्यक्तिः। सा च व्यक्तिः स्त्रीपुरुषोभयात्मिका इति निर्वक्तुं शक्यते वा। अर्थात् पुंस्त्वम् अपि स्त्रीत्वम् अपि तस्या अस्ति वा। यदि स्यात् तर्हि स्त्रीपुरुषोभयात्मिका सा व्यक्तिः। यदि कस्मिंश्चिद् वृक्षे आम्राणि अपि सन्ति बदराणि अपि सन्ति तर्हि स वृक्षः आम्रबदरोभयात्मकः इति वक्तुं शक्यम्। तद्वत् सैषा व्यक्तिः स्त्रीपुरुषोभयात्मिका वा। यदि न तर्हि किंस्वरूपा। अतः कथञ्चित् क्लीब इति तृतीयम् पदम् निर्माय व्यपदेशः क्रियते।

अज्ञानम् अनिर्वचनीयमिति वेदान्तस्य सिद्धान्तः। अनिर्वचनीयं हि सद्रूपेण असद्रूपेण वा निरूपयितुम् अशक्यम् इति। यथा लोके घटपटादिकं वस्तु सद्रूपेण अनुभूयते इत्यतः घटादिवस्तु सदिति निरूप्यते। किन्तु "खपुष्पम्" असद्रूपेण अनूभूतम्। अतः तत् असदिति आख्यायते। तथा अज्ञानमपि सद्रूपेण असद्रूपेण वा निरूपयितुं न शक्यते। अतः अज्ञानम् अनिर्वचनीयमिति कथ्यते।

अत्रेदं विचारणीयम्- **किं हि सत्?, किम् असत्?** इति। यत् त्रिषु अपि कालेषु केनापि न बाध्यते तत् सत्। तथाहि उच्यते यत् कालत्रयाबाध्यत्वं हि सत्त्वमिति। यद्यपि अज्ञानं लौकिकेन केनचित् उपायेन न बाध्यते, तथापि परममङ्गलेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण ज्ञानेन तु अवश्यमेव निवर्तते। अज्ञानं सच्चेत्

ब्रह्मज्ञानेन न बाध्येत। किन्तु अज्ञानं ज्ञानेन बाध्यते इत्यतः अज्ञानं सद्रूपेण निरूपयितुं न शक्यते। ब्रह्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात् न सत्त्वेन व्याख्यातुं शक्यम्।

किम् असत्? यत् त्रिषु अपि कालेषु न प्रतीयते तत् असत्। यथा कदाचिदपि 'खपुष्पं' केनापि न दृष्टम्। यः कालत्रये अपि प्रतीतिविषयः (ज्ञानविषयः) न भवति सः असत्पदार्थः(शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः इति योगसूत्रदिशा।)। नापि असत् अज्ञानम्। अज्ञानस्य असत्त्वे प्रत्यक्षविषयत्वमेव न स्यात्। किन्तु "ब्रह्म न जानामि अहमज्ञः" इत्येवं प्रत्यक्षेण अज्ञानमनुभूयते। तेन प्रतीतिविषयत्वात् अज्ञानं न असत्।

अज्ञानस्य असत्त्वे जगदुपादानकारणत्वानुपपत्तिः। अज्ञानस्य असत्त्वे जगदुपादानकारणत्वं नोपपद्येत।

नापि सदसदुभयात्मकम् अज्ञानम् - सत्त्वासत्त्वयोरुभयोः एकत्र विरोधात्। सत्वेन असत्त्वेन सदसद्‌भ्यां च निर्वक्तुम् अशक्यत्वादेव अनिर्वचनीयत्वम् अज्ञानस्य।

वस्तुतः इदम् अज्ञानं ब्रह्मणः न भिन्नं वर्तते। ब्रह्मणः भिन्नस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वप्रतिपादनात्।

नाप्यभिन्ना चैतन्यजडयोरैक्यायोगात्।

भिन्नाभिन्ना - एकत्रैव विरुद्धधर्मयोरसम्भवात्।

तदुक्तं शङ्कराचार्यैः विवेकचूडामणौ -

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा।। इति।

२०.१.३ अज्ञानस्य भावरूपत्वम्

जगदुपादानत्वेन प्रतिपादितम् इदमज्ञानं भावरूपम् उत अभावरूपमिति विचारणीयम्। न्यायदर्शने अज्ञानशब्देन अविद्याशब्देन च ज्ञानाभाव एव वर्ण्यते। किन्तु वेदान्ते भावात्मकमेव अज्ञानस्वरूपं प्रत्यक्षादिप्रमाणैः संसाध्यते। अज्ञानस्य भावरूपत्वे यथा प्रत्यक्षं प्रमाणम्, तथा श्रुतिस्मृतयः अपि प्रमाणम्।

अज्ञानस्य भावरूपत्वे साक्षिवेद्यत्वेन प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। "अहमज्ञः, अहं न जानामि" इति प्रत्यक्षात्मकानुभवः अज्ञानस्य भावरूपत्वं प्रमापयति। तत्र "अहमज्ञः" इत्यस्य अज्ञानवान् अहम् इत्यर्थः। तच्च अनुभूतम् अज्ञानम् अभावातिरिक्तं भावरूपमेव न तु अभावरूपम्। अद्वैतवेदान्तमते अभावः अनुपलब्धिप्रमाणगम्यः न तु प्रत्यक्षप्रमाणविषयः। अज्ञानस्य प्रत्यक्षविषयत्वस्वीकारात् अज्ञानं न अभावरूपम्।

"नीहारेण प्रावृताः", "अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इत्यादिश्रुतयः अज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रमाणम्।

इह अनृतशब्देन अज्ञानमभिधीयते। अज्ञानेन प्रत्यूढाः तिरोहिताः इत्यर्थः। स्वरूपतिरोधानं तु जीवानां अभावात्मकाज्ञानेन न सम्भवति। भावात्मकस्वरूपत्वे सति अज्ञानस्य आत्मस्वरूपतिरोधानं युज्यते।

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।(५/१४)
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः। (७/२५)

इत्यादिस्मृतिरपि आत्मस्वरूपम् अज्ञानेनावृतम् आच्छादितमिति ज्ञापयति। अज्ञानस्य अभावरूपत्वे अभावात्मकाज्ञानेन ब्रह्मस्वरूपावरकत्वं नोपपद्यते। श्रुतिस्मृतिप्रमाणबलात् ब्रह्मस्वरूपावरकत्वेन भावरूपमेवाज्ञानम् अभ्युपेयम्।

यद्यपि अज्ञानम् अविद्येति पदश्रवणकालोत्तरं ज्ञानाभाव एव अज्ञानं, विद्याया अभाव एव अविद्येति प्रतीयते। तथापि "नाभावात् भावोत्पत्तिरिति" न्यायेन रागद्वेषास्मितादीनाम् अविद्याकार्याणां अभावादुत्पत्तिरिति नाङ्गीक्रियते वेदान्तिभिः। सत्कारणवादिभिः वेदान्तिभिः न कस्यचित्पदार्थस्य अहैतुकी उत्पत्तिः अङ्गीक्रियते। सर्वं कार्यं खलु सकारणम्। न किंचित्कार्यम् आकस्मिकमिति वेदान्तसिद्धान्तः। अत एव अनुभूयमानरागद्वेषादीनां भावरूपमज्ञानमिति कारणं कल्प्यते। तदुक्तं संक्षेपशारीरके श्रीमता सर्वज्ञात्ममुनिना-

"न अभावतास्य घटते वरणात्मकत्वात्, न अभावमावरणमाहुः अभावशौण्डाः।

अज्ञानमावरणमाह च वासुदेवः, तद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः।।"

एवञ्च चैतन्यावरकत्वेन अज्ञानस्य भावरूपत्वमिष्यते। वस्तुतस्तु भावरूपमित्यनेन अभावविलक्षणत्वमेव प्रतिपाद्यमिति अद्वैतसिद्धिकारस्य मतम्।

एवञ्च जडरूपस्य अज्ञानस्य साक्षिणा एव अवभासः। साक्षिचैतन्येन ज्ञानस्वरूपेण अज्ञानं प्रकाश्यते। साक्षिचैतन्यविषयत्वात् अनुभवविषयत्वाच्च अज्ञानं भावरूपमिति वेदान्तसिद्धान्तः।

२०.१.४ अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वम्

अद्वैतसिद्धान्तानुसारं जगदुपादानभूताज्ञानस्य जन्ममरणदुःखनिदानस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशो भवति। तत्राज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वमेव स्वभावः। यथा इदं रजतम् इति भ्रान्तिस्थले इदमंशत्वेन शुक्तिज्ञाने सति भ्रमोपादानमज्ञानं विनश्यति, तथा विशुद्धब्रह्मज्ञानेन अज्ञानं स्वकार्येण सह आत्यन्तिकरूपेण विनिवर्तते। किं हि ज्ञानविरोधित्वमित्युक्तौ **प्रमाणासहिष्णुत्वमेव ज्ञानविरोधित्वम्**। तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः -

अविद्याया अविद्यात्वे इदमेव तु लक्षणम्।
यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्।।(बृहदारण्यकवार्तिकम् १८१)

प्रमाणेन परीक्ष्यमाणायां सा अविद्या स्वकार्येण सह बाध्यते। सूर्योदयसमकाले एव अन्धकारनाशो भवति तद्वत् ज्ञानोदयसमकाले एव अविद्यानिवृत्तिः, सा च क्वापि विचारं वा प्रमाणपरीक्षां वा न सहते इत्यनुभवसिद्धं सर्वेषाम्। एवञ्च प्रमाणासहिष्णुत्वमेव अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वम्। अविद्यायाः ज्ञाननिवर्त्यत्वे श्रुतिस्मृतयः एव प्रमाणम्। श्रुतिस्तावत् - **"तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय"** इति, "तरति शोकमात्मवित्" (छा. उ. ७/१/३) इति,

स्मृतिरपि -

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।

तेषामादित्यवद् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्।। इति। (गीता.५/१६)

२०.१.५ अज्ञानस्य अनादित्वम्।

जगतः परिणाम्युपादानम् अज्ञानं अनादिरूपामिति वेदान्तराद्धान्तः। अत एव अनाद्युपादानं ज्ञाननिवर्त्यम् अज्ञानमिति वदन्ति। अज्ञानस्य अनादित्वे श्वेताश्वतरीयमन्त्रः प्रमाणत्वेन उदाहर्तुमुचितम्।

यथा -

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः।। (श्वे.उ.४/५)

इह **'अजाशब्देन'** न जायते इति निर्वचनेन अजाशब्दस्य अनादिरूपाज्ञाने तात्पर्यमिति शास्त्रविदो वदन्ति। पुनश्च, सांप्रदायिकवचनमपि तत्रप्रमाणम्-

जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा।

अविद्या ताच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः।।

अनादिरूपस्यापि अस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमेवाङ्गीकृतम्, न तु तस्य नित्यत्वम्। ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं सा माया अबाधिता सती अनुवर्तते इति विवेकः।

२०.२ अज्ञानस्य उपपादने प्रमाणानि।

प्रमाणं विना लोके न किमपि वस्तु साधयितुं शक्यते। **"मानाधीना मेयसिद्धिः"** इत्यस्ति शास्त्रमर्यादा। प्रमां प्रति असाधारणं कारणं प्रमाणं भवति। अनादि, भावरूपमिति अज्ञानं पूर्वत्र लक्षितम्। अधुना अज्ञाने प्रमाणानि विचार्यन्ते। वेदान्तशास्त्रे बहुभिः प्रमाणैः अज्ञानं निरूप्यते।

अज्ञानस्य उपपादने **"साक्षिणः अनुभवः"** एव परमप्रमाणम्। "अहमज्ञः, अहं न जानामि" इति अपरोक्षानुभूतिः भावरूपम् अज्ञानं प्रमापयति। अन्तःकरणोपाधिकः चेतनः साक्षी इत्युच्यते। एवञ्च जीवसाक्षिणः "अहमज्ञः" इति अपरोक्षानुभूतिरेव प्रमाणं भवति।

सुप्तोत्थितस्य पुरुषस्य **"न किञ्चिदवेदिषम्"** इति परामर्शः अपि अविद्योपपादने प्रमाणम्।

तथाहि कश्चित् पुरुषः गाढनिद्रायाः उत्थाय वदति "अहं सुखम् अनुभूतवान् किन्तु **न किञ्चित् ज्ञातम्"** इति। सुषुप्तौ भावरूपम् अज्ञानं अनुभूतम्। अत एव सुषुप्तितः उत्थितस्य **"न किञ्चित् ज्ञातम्"** इति परामर्शः सम्भवति। **"न किञ्चित् ज्ञातम्"** इति परामर्शे अज्ञानमेव विषयः। **"न किञ्चित् ज्ञातम्"** इत्यत्र ज्ञानस्य अभावः न विषयः। यतः गाढनिद्रायां(सुषुप्तौ) ज्ञानाभावः न विषयीक्रियते।

तदुक्तं पञ्चदश्यां-

सुप्तोत्थितस्य सौषुप्ततमो बोधो भवेत् स्मृतिः।

सा चावबुद्धविषया अवबुद्धं तत्तदा तमः।। इति।

गाढनिद्रायाः उत्थितस्य सुषुप्तिविषयिणी या स्मृतिः सा अज्ञानस्य उपपादने प्रमाणम् इत्यर्थः।

२०.२.१ अज्ञानं कार्यानुमेयम्

माया (अज्ञानं) परमात्मनः शक्तिः। परमात्मा मायाम् आश्रित्य इदं जगत् सृजति। या शक्तिः सा शक्तिकार्यात् अनुमेया भवति। यथा दण्डदीपे विद्युत् अस्तीति दीपप्रकाशेन अनुमीयते। तथा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया, कार्यमुखेन अनुमीयते। मायाशक्तिस्वरूपं वर्णितं भगवता शङ्कराचार्येण यथा-

अव्यक्तनारी परमेशशक्तिः अनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका या।

कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत् सर्वमिदं प्रसूयते।

२०.३ अज्ञानस्य जगत्कारणत्वविचारः।

अज्ञानं हि जगत्कारणम्। अज्ञानसम्बन्धादेव ब्रह्म जगतः उपादानं निमित्तं च कारणं भवति। तत्र श्रुतिः यथा-

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।

यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्। (मु.उ १/१/७) इति। अयं च विषयः प्रथमपाठे अधिगतः। अधुना माया (अज्ञानम्) अपि जगत्कारणं भवति वा न वेति विचारणीयम्। तत्रापि अज्ञानं प्रपञ्चं प्रति उपादानं वा निमित्तकारणं वा इति परीक्षणीयम्। सर्वेषु कार्येषु स्वकारणस्य गुणविशेषाः अनुभूयन्ते। यथा मृत्तिकायाः उत्पन्ने घटे मृत्तिकायाः गुणाः प्रतीयन्ते। तन्तुभ्यः उत्पन्ने पटे तन्तुगुणाः लक्ष्यन्ते। तथैव इदं जगत् स्वकारणानुरूपं स्यात्। कार्यकारणयोः समानस्वभावः भवति। कदापि कार्यं स्वकारणात् अत्यन्तं विरुद्धस्वभावं न भवेत्। किन्तु इदं जगत् जडत्वेन आभाति। जगति रागद्वेषमोहादयः गुणाः अनुभूयन्ते। अस्मिन् अनित्यत्वादयः हेयगुणाः (क्षुद्रगुणाः) वर्तन्ते। जगत्कारणं ब्रह्म चेतनं, निर्गुणं च वर्तते। जगति अनुभूयमानाः जडत्व-अनित्यत्वादयः न ब्रह्मगुणाः। तस्मात् ब्रह्मभिन्नं जडम्, त्रिगुणात्मकं च अज्ञानं जगतः उपादानकारणमिति अङ्गीकरणीयम् (ब्रह्म जगतः उपादानं निमित्तकारणं च भवति किन्तु अज्ञानमपि उपादानकारणमिति विशेषः।)।

तदुक्तं वेदान्तसंप्रदाये -

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकम्।

आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्।। इति।

"अस्ति भाति प्रियम्" इति त्रिभिः "सत्-चित्-आनन्दः" ब्रह्मस्वभावः प्रदर्शितः। नाम रूपं चेति जगत्कारणस्य अज्ञानस्य स्वभावः निरूपितः। यथा कार्ये जगति सच्चिदानन्दः ब्रह्मधर्मः अनुभूयते। तथैव नामरूपं, रागद्वेषादयः, जडत्व-अनित्यत्वादयः धर्माः अपि अनुभूयन्ते। सर्वदा सत्वरजःस्तमोगुणान्वितमेव इदं जगत्कार्यम् अनुभूयते। कार्ये अनुभूयमानानां धर्माणाम् उपादानकारणानुगतिः एव वक्तव्या। अतश्च ब्रह्म माया (अज्ञानम्) चेति उभयं जगतः उपादानकारणमिति वेदान्तसिद्धान्तः।

तत्र मायायाः जगदुपादानम् इत्यत्र श्रुतिप्रमाणम्।

यथा - **"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" (ऋ.सं-९/४७/१८)** इति।

यथा- **"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां "स्वरूपाः"** (श्वे.उ.४/५) इति।

तत्र अज्ञानं जगतः सृष्टौ परिणामि-उपादानकारणमिति उच्यते। यथा मृत्तिका घटाकारेण परिणमते। तथा अज्ञानं स्थूलप्रपञ्चाकारेण परिणमते।

अज्ञानं च परिणाम्युपादानम्। **परिणामो हि उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः।** यस्य कार्यस्य सत्ता उपादानकारणसमा, तत्कार्यम् उपादानसमसत्ताकम् इत्युच्यते। (.वेदान्तदर्शने सत्तात्रयं निरूपितं यथा पारमार्थिकसत्ता, व्यावहारिकसत्ता, प्रातिभासिकसत्ता चेति।) ततः कार्यस्य उपादानसमसत्ताकः अन्यथाभावः एव परिणामः। मायायाः व्यावहारिकी सत्ता भवति। एवञ्च कार्य-कारणयोः समसत्तायाम् अन्यथाभावः भवति। प्रपञ्चस्य अज्ञानोपादानकारणसलक्षणः अन्यथाभावः। एवञ्च अज्ञानं जगतः सृष्टौ परिणामि-उपादानकारणमिति वेदान्ततात्पर्यम्।

२०.४ अज्ञानभेदविचारः(एकजीववाद-नानाजीववादाश्रयेण)

वेदान्तशास्त्रे अज्ञानस्य भेदविचारः बहुभिः प्रकारैः विहितः। तद्यथा-

२०.४.१ समष्टि-व्यष्टिबुध्या अज्ञानम् एकम् अनेकं चेति।

इदम् अज्ञानं समष्टि-व्यष्टिबुध्या एकम् अनेकं चेति व्यवह्रियते। समष्टिबुद्धिः हि बहूनाम् अवयवानां समूहबुद्धिः (एकत्वबुद्धिः)। यथा बहूनां वृक्षाणां समूहाभिप्रायेण वनमिति।

तस्यैव समूहस्य प्रत्येकम् अवयवदृष्टिः व्यष्टिबुद्धिः इति कथ्यते। यथा वनस्य व्यष्टिबुध्या (नानात्वबुध्या) वृक्षाः इति व्यवहारो भवति। अतः एकत्वबुध्या समूहव्यवहारो भवति।

अतः जीवगतानाम् अज्ञानानां समूहबुध्या **अज्ञानम् एकमेव। तत्र "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति** प्रमाणम् (.यथा–"यथा वृक्षाणां समष्ट्यभिप्रायेण वनमिति एकत्वव्यपदेशः, यथा वा जलानां समष्टि–अभिप्रायेण जलाशय इति, तथा नानात्वेन प्रतिभासमानां जीवगत–अज्ञानानां समष्टि–अभिप्रायेण तदेकत्वव्यपदेशः" *(वेदान्तसारः)* इति।)। इदमज्ञानम् उत्कृष्टस्य परब्रह्मणः उपाधित्वेन शुद्धसत्त्वप्रधानमिति कथ्यते। एवञ्च समष्ट्यज्ञानोपाधिकं चैतन्यमेव ईश्वरः, अन्तर्यामी इत्युच्यते। **"यः सर्वज्ञः सर्ववित्"** इति श्रुतिप्रमाणं भवति।

वयं सर्वेऽपि मनुष्याः इति एकत्वव्यवहारः समष्टि-अभिप्रायेण भवति। किन्तु तत्रैव व्यष्टि-अभिप्रायेण अस्मासु रामः, कृष्णः इति भेदव्यवहारो भवति।

एवमेव एकत्वेन प्रतिभासमानम् अज्ञानं व्यष्ट्यभिप्रायेण अनेकम् इति निरूप्यते। (.“यथा वनस्य व्यष्टि–अभिप्रायेण वृक्षाः इति अनेकत्वव्यपदेशः,यथा वा जलाशयस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण जलानि इति, तथा अज्ञानस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण तदनेकत्वव्यपदेशः” (वेदान्तसारः) इति।

अज्ञानम् अनेकम् इत्यत्र श्रुतिप्रमाणं यथा- "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते"(ऋ.सं-९/४७/१८) इति। इन्द्रः परमेश्वरः मायाभिः बहुरूपेण प्रकाशते। इदमज्ञानं जीवोपाधितया मलिनसत्वप्रधानम् इति व्यवह्रियते।

एवञ्च समष्टि-व्यष्टिबुध्या अज्ञानम् एकम् अनेकं चेति वेदान्तसिद्धान्तः।

अज्ञानम् माया-अविद्या चेति द्विधा निरूप्यते। पञ्चदश्यां प्रोक्तं यथा-

तमोरजस्सत्त्वगुणा प्रकृतिः द्विविधा च सा।
सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते।
मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः।
अविद्यावशगस्त्वन्यः तद्वैचित्र्यादनेकधा।। इति।

२०.४.२ जीव-ईश्वरोपाधिदृष्ट्या

१. अज्ञानं मायाविद्याभेदेन द्विविधम्– गुणत्रयाधारेण विभागः

शुद्धसत्त्वप्रधानम् अज्ञानं माया इत्युच्यते। मलिनसत्त्वप्रधानम् अज्ञानम् अविद्येत्युच्यते।

अत्र किं हि शुद्धसत्त्वम्? रजस्तमोभ्याम् अतिरस्कृतं सत्त्वं शुद्धसत्त्वमित्युच्यते।

रजस्तमोभ्याम् अभिभूतं सत्त्वं मलिनसत्त्वमिति व्यपदेशः।

अयं च भेदः अज्ञानस्य श्रुत्या एव प्रदर्शितः यथा-

"जीवेशौ आभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" - (नृ.उ.९-३) इति।

अज्ञानम्- शक्तिभेदेन

अज्ञानम्

ज्ञानशक्तिः

रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं ज्ञानम्

"सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्" इति गीतावचनाच्च।

क्रियाशक्तिः

सत्वेन अनभिभूते रजस्तमसी क्रियाशक्तिः

आवरणशक्तिः

रजसत्त्वाभ्याम् अनभिभूतं तमः

(“कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात्" भाष्यवचनाच्च)

"नास्ति न भासते" इति व्यवहारहेतुः

विक्षेपशक्तिः

तमःसत्त्वाभ्याम् अनभिभूतं रजः

("रजसो लोभ एव च" इति गीताप्रामाण्यात्)

आकाशादिप्रपंचोत्पत्तिहेतुः

(विक्षेपशक्तिः लिंगादिब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत्)

आवरणशक्तिप्रधाना अविद्या	ज्ञानशक्तिप्रधाना, विक्षेपशक्तिप्रधाना च माया
अविद्योपहितं चैतन्यं जीवः स एव प्राज्ञः	मायोपहितं चैतन्यमीश्वरः, अन्तर्यामी
त्वंपदवाच्यार्थः	तत्पदवाच्यार्थः

भगवता शङ्कराचार्येण प्रोक्तं - **"अविद्यायाः तामसत्वात्। तामसो हि प्रत्ययः आवरणात्मकत्वाद् अविद्या, विपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वा अग्रहणात्मको वा। विवेकप्रकाशभावे तदभावात्।"**(गीता.१३.२)

यदा इदमेव सत्त्वं निरतिशयसुखविषयं ब्रह्मज्ञानविषयं च भवति तदा बन्धरूपः सत्त्वगुणः मोक्षोपयोगी भवति। अत एव भगवती देवात्मशक्तिः पुरुषस्य बन्धमोक्षप्रयोजिका। तथाहि गीतं भगवता -

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते।। (गीता ७/१४)

मायायाः आत्मशक्तिरूपत्वं दुर्गासप्तशत्यामपि प्रोक्तम् - "देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या" इति।

२०.५ जीवाश्रिता ब्रह्मविषयिणी माया - भामतीपक्षः

भामतीकारस्य मतानुसारं मायायाः आश्रयः जीव एव न तु ब्रह्म। जीवाश्रिता माया ब्रह्म विषयीकरोतीति मण्डनमिश्रवाचस्पतिमिश्रादीनां मतम्।

१) "अहमज्ञः ब्रह्म न जानामि" इति प्रत्यक्षप्रमाणेन जीवस्यैवाज्ञानाश्रयत्वं प्रतीयते। अहमज्ञः इत्यत्र साक्षादेव जीवस्य अज्ञानाश्रयत्वं गम्यते तत्र यदि शुद्धचैतन्यस्यैव अज्ञानाश्रयत्वं स्यात् तर्हि सर्वेषामेव युगपद् अयमनुभवो भवेत्। न तु तथा अनुभवो भवति। "अहमज्ञः" इत्यत्र अहंकारोपहितत्वप्रतीत्या देहेन्द्रियादिसंघातोपाधिक एव जीवः प्रतीयते, तस्यैव अज्ञानाश्रयत्वमुचितम्।

शुद्धे ब्रह्मणि अज्ञानाश्रयत्वं न युज्यते - स्वप्रकाशस्वभावे शुद्धे ब्रह्मणि तद्विपरीतस्वभावस्य अज्ञानस्य आश्रयत्वमेव नोपपद्यते तमःप्रकाशवद् विरुद्धस्वभावत्वात्।

२) भगवतः भाष्यकारस्यापि वाक्यमपि प्रमाणम् अविद्यायाः जीवाश्रयत्वे। भगवद्गीतायाः त्रयोदशाध्याये द्वितीयश्लोकभाष्ये प्रोक्तं - **"सा अविद्या कस्य? यस्य दृश्यते तस्यैव। दृश्यते चेद् अविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि। न च तद्वति उपलभ्यमाने सा कस्य इति प्रश्नो युक्तः। न हि गोमति उपलभ्यमाने गावः कस्य इति प्रश्नः अर्थवान् भवेत्।"** इति। (गीता.१३.२)

ब्रह्मविषयिणी जीवाश्रितैवाविद्या न ब्रह्माश्रिता। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धौ - **"कस्याविद्येति जीवानामिति ब्रूमः"**।

भामत्यामपि प्रोक्तं - **"नाविद्या ब्रह्माश्रया किन्तु जीवे सा तु अनिर्वचनीया"**।

आक्षेपसमाधानम् -

जीवस्य अविद्याश्रयत्वे अन्योन्याश्रयदोषो भवतीति विवरणानुयायिनाम् आक्षेपः। यतः अज्ञाननिमित्तमेव जीवत्वविभागः, जीवविभागे सति अज्ञानसंज्ञा इति अन्योन्याश्रयदोषम् उद्भावयन्ति। तत्समाहितं यथा जीवस्य अज्ञानस्य चोभयोः अनादित्वात् नान्योन्याश्रयता। भामत्यां प्रोक्तं यथा **"कार्यकारण-अविद्याद्वयाधारः अहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः तदुपादानश्चाध्यासः इत्यनादित्वात् बीजांकुरवद् नेतरेतराश्रयत्वम्"**।

यत्र तु मायायाः ब्रह्माश्रितत्वेन श्रुतौ श्रूयते "मायिनं तु महेश्वरम्" तत्र निमित्तत्वेन विषयत्वेन एव ब्रह्माश्रयत्वं न तु आधारतया। तदुक्तं भामत्यां " जीवाधिकरणा अपि अविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयते इति ईश्वराश्रया इत्युच्यते न तु आधारतया"।

सा च अविद्या जीवाश्रिता प्रतिजीवं नाना इत्यतः बन्धमोक्षव्यवस्थापि उपपद्यते। यस्याविद्याश्रयत्वं तस्य बन्धः यस्य अविद्या नष्टा तस्य मोक्षो भवतीति संक्षेपः।

एवंच भामतीसंप्रदायानुसारं ब्रह्मविषयिणी जीवाश्रिता माया इति सिद्धान्तः।

२०.६ शुद्धब्रह्माश्रिता ब्रह्मविषयिणी माया-विवरणपक्षः

अविद्या जीवेश्वरविभागरहितं शुद्धं ब्रह्म एव आश्रयते, शुद्धमेव ब्रह्म विषयीकरोति।

"नन्वविद्या किं सम्बन्धिनी भेदनिमित्तम्? ...इहापि चित्स्वरूपसम्बन्ध्यज्ञानं तत्र जीवब्रह्मव्यवहारभेदं प्रवर्तयति। (विवरणवाक्यम्)

शुद्धं ब्रह्म एव अज्ञानस्याश्रयः चेद् **"अहमज्ञः"** इति अनुभवविरोधः स्यात्। अस्मिन्ननुभवे अहंपदवाच्यः जीव एव अज्ञानाश्रयत्वेन प्रतीयते।

तत्रेदं समाधानम् -

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः।।

अयमर्थः - पूर्वसिद्धस्य अज्ञानस्य पश्चात्सिद्धजीवो नाश्रयो, नापि विषयः। जीवविभागनिमित्तमेव अज्ञानम्। जीवात्मनः पूर्वम् अज्ञानस्य निराश्रयत्वप्रसंगः।

विवरणानुयायिनः मायायाः ब्रह्माश्रितत्वे **श्रुतिस्मृतिभाष्यमेव प्रमाणम्** इति वदन्ति।

१) मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्।

२) मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् (गी.९/१०), **मम माया दुरत्यया** (गी.७/१४) इति।

३) "अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिः अव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिः यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः" (ब्र.भा.१/४/३) इति।

आक्षेपसमाधानम् -

मायायाः शुद्धब्रह्माश्रयत्वे अयं प्रश्नः समुत्थापितः भास्कररामानुजीयैः अस्मदीयैश्च कैश्चित्।

तद्यथा - ब्रह्मविपरीतस्वभाववती माया स्वप्रकाशब्रह्मणि कथमाश्रिता, तमःप्रकाशवद् विरुद्धस्वभावयोः मायाब्रह्मणोः कथं सम्बन्धः? इति। शुद्धं ब्रह्म कथम् अज्ञानाश्रयः तस्य स्वयंज्योतिःस्वभावत्वात्।

तत्र समाधानं यथा - **शुद्धं चैतन्यं न अज्ञानविरोधि, न वा अज्ञानतिरस्कारोपयोगि किन्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितमेव चैतन्यं अज्ञानविरोधि**। वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं नाज्ञानाश्रयः। यच्च अज्ञानाश्रयः शुद्धं ब्रह्म तन्न अज्ञानविरोधि। यथा शुद्धस्य सुवर्णस्य न हारभावनोपयोगिता तथा शुद्धं चिन्मात्रं अविद्यायाः निवृत्तौ न उपयोगि।

तदुक्तम् **अद्वैतसिद्धौ - "अज्ञानविरोधि ज्ञानं हि न चैतन्यमात्रं किन्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितं तच्च नाविद्याश्रयः, यच्चाविद्याश्रयः तच्च नाज्ञानविरोधि"**

अत्र सिद्धान्तस्य स्वारस्यं वार्तिककाराः सुरेश्वराचार्याः उद्घाटयन्ति यथा -

"तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत्।
सूर्यकान्तमुपारुह्य न्यायोऽयं योज्यतां धिया।।

यथा सूर्यप्रकाशः तृणादेः भासकः सूर्यकान्तमणिसंबन्धवशात् तृणादेः नाशकोऽपि तथा शुद्धचैतन्यं स्वतः अविद्यायाः तत्कार्याणां भासकं, तदेव शुद्धचैतन्यं वृत्तिप्रतिबिम्बितं सत् अविद्यादीनां नाशकमपि भवति।

शुद्धचैतन्यमात्रं अविद्यासाधकं, तत्प्रकाशकं च भवति न तु तद् बाधकम्।

"कण्टकेनैव कण्टक्मुक्तिवत्" वेदान्तिभिः आविद्यकपदार्थेन एव अविद्यानिवृत्तिः इष्यते। तत्र संप्रदायप्रसिद्धदृष्टान्तः **परशुदृष्टान्तः**।

वृक्षस्य च्छेदनार्थं तस्यैव वृक्षस्य दण्डमादाय परशुना सह संयोज्य स एव वृक्षः खण्ड्यते। तथैव समाधौ या साक्षात्कारात्मिका ब्रह्मविषयिणी अखण्डाकारकवृत्तिः तया अविद्यानिवृत्तिः, तस्याः अपि साक्षात्कारात्मकवृत्तेः आविद्यकत्वात् अविद्यया सह निवृत्तिः इति वेदान्तराधान्तः।

पाठागतप्रश्नाः-१

१. किम् उद्दिश्य श्रवणादिकम् उपदिश्यते ?
२. केन अज्ञानं नश्यति?
३. आत्मा सर्वदा किंस्वरूपा भवति?
४. परमात्मा केन साहाय्येन जगत् सृजति?
५. अज्ञानस्य पर्यायशब्दाः के?
६. जगतः उपादानकारणं किम्?
७. अज्ञानस्य त्रयः गुणाः के भवन्ति?

८. किं हि सत्?

९. किं हि असत्?

१०. अद्वैतवेदान्तदिशा अभावस्य प्रत्यक्षत्वं केन सिध्यति?

११. अद्वैतवेदान्ते अज्ञानस्य भावरूपत्वं वा अभावरूपत्वं वा स्वीक्रियते?

१२. ज्ञानविरोधित्वं वै किम्?

१३. परिणामो वै किम्?

१४. अज्ञानम् एकम् अनेकं वा?

१५. किं वै शुद्धसत्वम्?

१६. अज्ञानस्य शक्तिद्वयं किम्?

१७. कः जीव?

१८. कः ईश्वरः?

१९. भामतीपक्षे मायायाः आश्रयः कः?

२०. विवरणनये मायायाः आश्रयः कः?

पाठसारः

एतावता च इदं साधितं भवति यत् अज्ञानं वै किञ्चित् अस्ति। तत् प्रकाशरूपमात्मानं सूर्यं प्रकृष्टप्रकाशं मेघः इव आच्छाद्य तिष्ठति। तस्य स्वरूपे वादिनां यद्यपि विप्रतिपत्तिः तथापि विचारे कृते भावरूपत्वमभावभिन्नत्वमेव वा तस्य सिध्यति। तस्य च अस्ति लक्षणं द्वित्रिरूपम्।

अतः लक्षणेन सम्भावितत्वात् भवति प्रमाणगवेषणा तत्र। प्रमाणं च तत्र प्रत्यक्ष-अनुमान-आगम-अर्थापत्तिरूपं चतुर्विधमसद्व्यावृत्तिं सम्पादयति। यथालक्षणं स्वरूपं तु साक्षिणा एव सिध्यति।

आश्रयः च अस्य चैतन्यमेव। तच्च शुद्धं वा जीवरूपं वा इति भवति विचारः यद्यपि तथापि सर्वेषां मते चैतन्यस्य एव आश्रयत्वमविवादम्। जीवश्रिता अविद्या इति पक्षे अपि अविद्यकल्पितस्य जीवस्य आश्रयत्वमविद्यायाः अपि आश्रयत्वं नापादयति अपि तु चैतन्यस्य एव। अतः सर्वेषां एव परीक्षकाणामविद्यायाः चैतन्याश्रितत्वमविरुद्धमस्ति। विषयः अपि च अस्य चैतन्यमेव। आवरणरूपस्य विषयत्वस्य तदतिरिक्ते असम्भवात्।

न च इदं सत्वेन असत्वेन सदसत्वेन वा निरूपयितुं शक्यम्। अतः अनिर्वचनीयमिति व्यवह्रियते। अनिर्वचनीयत्वे च अस्य सन्ति प्रमाणानि प्रत्यक्ष-अनुमान-अर्थापत्ति-आगमरूपाणि चत्वारि। अतः अनिर्वचनीयता अस्य प्रमाणसिद्धा भवति।

तच्च इदं सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य परिणममानतया उपादानम्। ईश्वरस्य शुद्धस्य चैतन्यस्य वा विवर्तोपादानत्वसम्पादकत्वम्। स्वयञ्च दुःखजनकत्वात् दुःखरूपमिति अनर्थः उच्यते। तस्यास्य अनर्थरूपस्य निवृत्तिः सम्पादनीया भवति। सा च निवृत्तिः बहुविधा बहुभिः आचार्यैः प्रतिपादिता अस्ति। तेषां च सर्वेषामेकत्र सम्प्रतिपत्तिः यत् अस्य अनर्थहेतोः निवृत्तिः उपपद्यते एव निवर्तकं च तत्वज्ञानं वेदान्तवाक्यजनितं साक्षात्कारात्मकमेव इति च।

ततश्च तत्वज्ञानेन अस्य निवृत्तौ सत्यां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वाभावः चैतन्यैकरसः परिपूर्णानन्दस्वरूपः स्वप्रकाशः कण्ठगतविस्मृतज्ञानप्राप्तचामीकरवत् आविर्भवति। ततश्च मोक्षः सिध्यति इति शम्।

किमधिगतम्

१. अज्ञानस्य परिचयः प्रपञ्चितः पाठे अस्मिन्। अमुं पाठं पठित्वा अज्ञानस्य मुख्यं स्वरूपं जडत्वमेव भवतीति ज्ञातम्। जडत्वं वै अज्ञानत्वं वा अनात्मत्वं वा।

२. "लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः" इति नियमेन अज्ञानस्य लक्षणं "सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति" ज्ञातम्।

३. सत्वरजस्तमांसि इति त्रयः अज्ञानस्य गुणाः। सत्वरजस्तमसां गुणवैषम्यमेव सृष्टिहेतुः एवं जगतः उपादानकारणं स्वयम् अज्ञानं भवतीति ज्ञातम्।

४. सद्रूपेण वा असद्रूपेण वा अज्ञानं किमिति निरूपयितुम् अशक्यत्वात् अज्ञानम् अनिर्वचनीयमिति अवगतं भवति छात्रेण।

५. अज्ञानस्य भावरूपत्वे साक्षिवेद्यत्वेन प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। अहमज्ञः इति प्रत्यक्षात्मकानुभवः भावरूपमज्ञानम् आवेदयतीति अधिगतम् पाठेनानेन।

६. अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वं च प्रमाणासहिष्णुत्वमिति अवगतम्।

७. जगतः परिमाण्युपादानकारणम् अज्ञानं भवति अनादिरूपमिति वेदान्तनयः इति बुद्धौ प्रत्यारूढं ज्ञातमनेन पाठपठनेन।

८. अज्ञानस्य उपपादनायां साक्षिणः अनुभवः एव परमप्रमाणमिति ज्ञातम्। सुप्तोत्थितस्य पुरुषस्य न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शः अपि अविद्योपपादनायां प्रमाणम्।

९. अज्ञानसम्बन्धादेव ब्रह्म जगत् सृजति इति ज्ञातम्।

१०. एकजीवनानाजीववादाश्रयेण अज्ञानभेदः ज्ञातः।

११. भामतीनये अज्ञानस्य आश्रयः जीवः विवरणनये च ब्रह्म तत्र च उभयोः प्रयुक्तयुक्तयः कथमिति विचारः सदृष्टान्तं ज्ञातः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. अज्ञानस्य स्वरूपं व्याख्यात।

२. अज्ञानस्य लक्षणं व्याख्यात।

३. अज्ञानं त्रिगुणात्मकमिति व्याख्यात।

४. अज्ञानं भावरूपमिति व्याख्यात।

५. अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वं व्याख्यात।

६. अज्ञानस्य जगत्कारणत्वं व्याख्यात।

७. अज्ञानस्य उपपादनाय प्रमाणानि कथम् उपादीयन्ते व्याख्यात।

८. अज्ञानभेदविचारः एकजीवबहुजीववादाश्रयेण व्याख्यात।

९. जीवाश्रिता ब्रह्मविषयिणी माया - भामतीपक्षः इति व्याख्यात।

१०. शुद्धब्रह्माश्रिता ब्रह्मविषयिणी माया-विवरणपक्षः इति व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. आत्मज्ञानम् उद्दिश्य श्रवणादिकम् उपदिश्यते।

२. आत्माज्ञानेन अज्ञानं नश्यति।

३. आत्मा सर्वादा शुद्धज्ञानस्वरूपा भवति।

४. परमात्मा अविद्यासाहाय्येन जगत् सृजति।

५. अविद्या, माया, प्रकृतिः,प्रधानं स्वाभावः, मूलप्रकृतिः, अजा इत्यादयः अज्ञआनस्य पर्यायशब्दाः।

६. अज्ञानं जगतः उपादानकारणम्।

७. सत्वं रजः तमः च इति त्रयः गुणाः।

८. यत् त्रिषु अपि कालेषु केनापि न बाध्यते तत् सत्।

९. यत् त्रिषु अपि कालेषु न प्रतीयते तत् असत्।

१०. अनुपलब्धिप्रमाणेन अभावस्य प्रत्यक्षत्वं सिध्यति।

११. भावरूपत्वमेव स्वीक्रियते।

१२. प्रमाणासहिष्णुत्वमेव ज्ञानाविरोधित्वम्।

१३. उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः परिणामः इति।

१४. समष्टिव्यष्टिभेदेन अज्ञानम् एकम् अनेकम् इति वेदान्तसिद्धान्तः।

१५. रजस्तमोभ्याम् अतिरस्कृतं सत्वं शुद्धसत्त्वमित्युच्यते।

१६. आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिश्चेति।

१७. अविद्योपहितं चैतन्यं जीवः स एव प्राज्ञः।

१८. मायोपहितं चैतन्यम् ईश्वरः स एव अन्तर्यामी।

१९. जीवः।

२०. ब्रह्म।

॥ इति विंशः पाठः ॥